

«Розстріляне відродження» і стратегії виживання

Олег Коцарев

Сьогодні є на диво багато речей, що змушують знову й знову повертатися до роздумів про літературу й доколалітературні питання «Розстріляного Відродження». Останнім таким посланням для мене стало фактично випадково знайомство з невеликою збіркою матеріалів із особистого архіву Валер'яна Поліщука «Блажен, хто може горіти...» (Рівне: Азалія, 1997). Книжечка містить уривки зі щоденника та деякі зразки листування письменника і має чимало цікавих моментів: запаморочливі політичні пошуки поміж УНР і комунізмом під час революції, благання про порятунок у листі до «покровителя» в 1930-х, сміховинні самозакохані роздуми про роль Поліщука в літературному процесі, спостереження з психології творчості, веселі побутові дрібниці на кшталт одкровення, що автор сам собі «постірав носки» тощо. Та найбільше мене зачепив один лист Поліщука до дружини. Дві обставини роблять його важливим документом: дата написання (29 травня 1933 року) й те, що лист було не надіслано поштою, а передано з рук у руки.

Як це не сумно, а приходиться сказати, що та сама кошава рука смерті, яка підвела до скроні Хвильового бравнінг, вона ж і почала видавати нам гроші за це. Бо в інших місцях, кажуть, грошей все ж як слід не дають. <...> Особливо вразив мене бувший «Рух», де мені дали аж півтори тисячі одразу. Ах, яке ціннічне життя.

Як дешево сплачується кров нашого Коляці. Сподіваюсь, що на тому, мабуть, і заговіють до осені...

<...> Та до всього звикаєш, навіть до того, що на вулиці Харкова люди мруть з голоду. Я вже бачу все це отупілими очима. Як це страшно і разом геніяльно захистливо, що людина може звикати до всього, пристосовуючи свої думки й емоції до обставин. Недаремно Хвильовий застрелився: думки вже найчутливіших пристосувались, а політична думка завжди була нахабно-ціннічна до людських почувань і страждань. Краще б пристосувався бути щирим з собою письменником. Така шкода. Я у себе великий фотопортрет його повісив і кожен раз чую його грудний голос з каверзними штукарськими модуляціями.

<...> Пилипенка прогнали з директорства в Інституті Шевченка і вони благоразумно і старательно віддають дитину до російської школи, але й це йому не допоможе. Наша сусідка Марта й собі хотіла це зробити, назвавши себе інтернаціоналісткою, але я нарешті назвав її у вічі крольчихою і навіть додав – соціалістичною крольчихою.

Звісно, будь-які сьогоднішні міркування про ті роки, навіть міркування

якнайсумлінніших істориків і літературознавців, приречені блукати в затишному й сповненому прикрас лабіринті здогадок. Та все ж навіть припущення часом чогось та й варті. Ось і зацитовані уривки листа Валер'яна Поліщука до дружини, листа, в якому автор, схоже, мало уваги приділяв самоцензуруванню, можна прийняти мало не як документальний доказ того, що принаймні не всі письменники 1920–1930-х були обдурені й геть несвідомі

назвати «кращими», «вдалішими»?

Коли спрощено використати концепцію всепроникних стильових доміант певних історичних епох, я пов'язав би сталінські роки із сумішшю експресіонізму та конструктивізму, настояною на міцній мітологічно-обрядовій консервативності. Коли ж добрати метафору до «зустрічі на перехресній станції» сталінської держави та митця, я обираю зіткнення на малоосвітленій вулиці типового інтелігента з декількома «хуліганями» (здається, це слово зовсім уже втратило свою адекватність і настирно проситься в лапки). Що робити нашому інтелігентові?

Г. Дубинський. Літературний ярмарок. Шарж із альбому «Наш літературний Парнас» (1930). Зображено Бориса Антоненка-Давидовича, Олексу Влизька, Олеся Досвітнього, Григорія Косинку, Григорія Косаченка, Івана Кулика, Івана Микитенка, Сергія Пилипенка, Валеріяна Підмогильного, Євгена Плужника, Валер'яна Поліщука, Олексу Слісаренка, Миколу Терещенка, Дмитра Фальківського та інших. У центрі з прапором «Літературний ярмарок» – Микола Хвильовий

того, що діється навколо. Якщо такі спостереження міг робити «лівий» письменник Поліщук, що активно й повсякчас змагався, зокрема й за політичну чистоту власної творчості, воював із футуристами за право зватися справжнім лівим авангардом, чого було піддаватися чарам ілюзій різноманітним «правим опортуністам», «літературним назадникам» та іншим попутникам? Іншими словами, цей лист у широкому контексті інших документів і свідчень під певним кутом підважує досить поширену в біографічних та інших текстах концепцію про те, що чи не більшість тодішніх письменників вірили в справедливість і потрібність усього, що відбувається, і були щиро заскочені самогубствами, арештами й розстрілами¹.

Утім, незалежно від громадської віри чи невір'я, хочу поставити дещо інше запитання, також зі сфери здогадів. Які стратегії обрали (хоч свідомо, хоч несвідомо) українські письменники при зустрічі з руйнівною радянською репресивною машиною? І які з них – хай як умовно – постфактум можна

надто гідний, але доволі ефективний, як на перший погляд, вихід. Другий підхід – «притиснути вуха». Без особливого ентузіазму виконувати вимоги, бути тихим і вивертатись у сподіванні проскочити. І третій варіант поведінки – зробити щось несподіване. Наприклад, ударити одного з «хуліганів» і, скориставшись їхнім подивом («як, цей доходяга ще може відбиватися?»), утекти. Психологи називають це ламанням стереотипу поведінки й, між іншим, вважають таку поведінку в цій ситуації вельми плідною.

Безперечно, все це – дуже приблизні узагальнення. А ще більшим узагальненням і умовністю буде екстраполювати такі «методи» на українську літературу. Тільки от надія пізнати тодішнє життя точно – переконаний – хибна. Навіть відчуття його нам щоразу вдаватиметься все складніше. Від літературного життя 1920–1930-х років (слава Богу, що не від літератури) й залишилися самі умовності. Тож сміливо отримуймо задоволення від їх обсервування.

«Ентузазисти»

Можливостей активно демонструвати свою лояльність радянській письменник завжди мав більше ніж досить. Постійно заохочувалися доноси й таврування, схвалювалося коливання «творчого методу» разом із «лінією партії». Воно ще й сьогодні відлунує судомними пошуками «актуального для сучасності» або «істинно народного» мистецтва.

Нині можна стверджувати, що з владою більшою чи меншою мірою загравали практично всі українські письменники сталінських

років. Але міра була різною. Лінію максимально можливого наближення до влади однозначно обрав організаційний лідер футуристів Михайль Семенко. І якщо в першій половині 1920-х у розробленні футуристичної теорії та в полеміці з опонентами ще можна було обмежитися ритуальним покликанням на марксизм, а у творчій практиці досить помірно, доречно і талановито-формалістично допасовувати політичну риторіку на зразок:

яка насолода вмирати
якби тебе розстріляв петлюра! –

то пізніші часи вимагали іншого підходу. Про завершальні акорди літературної дискусії з цього погляду найкраще розповідає Олег Ільницький в «Українському футуризмі». Особливо показовий обмін статтями-донасами

Олександр Довженко.
Типовий літстудієць 20-х років

¹ Для контрасту наведу трагікомічний спогад моєї покійної бабусі. 1933-го їй було шістнадцять років, і вона навчалася в одному з харківських технікумів. Коли їхній викладач української літератури якогось травневого дня схвилювано повідомив, що «Хвильовий застрелився!», студенти лише стенули плечима й здивовано Perezirнулися: жоден не знав, хто такий Хвильовий.

відбувався між футуристами й екс-ВАПЛІТЕ. Семенко, Хвильовий та їхні союзники, напевно, добряче розважали владу сварками про те, кого ще варто посадити на лаву підсудних процесу СВУ, хто більший марксист, використанням у полеміці приватних щоденників, із мотивацією, що це, мовляв, не щоденник, а справжній «кльозет», складними взаємовимірами рівня буржуазного націоналізму та змаганнями в інтенсивності каяття у власних минулих помилках.

Характерний злам відбувся і безпосередньо в літературній творчості Семенка. Аби пишномовні патосні вірші про «епохи Сталіна мову» написав хтось інший, головний футурист іще недавно безперечно висміяв би їх як незграбні намагання хуторянщини втертись у довіру диктатурі пролетаріату. Зате нові соцреалістичні нотки авангардиста дуже сподобалися Юрієві Смоличу, про що він згадує в своїх нескінченних «Неспокоях» як про народження із Семенка «справжнього поета». Цікаву і, як на мене, багатозначну деталь віднаходимо в «Саду Гетсиманському» Івана Багряного. В одному з епізодів з'являється тюремна стіна, на якій Михайль Семенко написав останнього, «найкращого» свого вірша:

Тяжка неволя
в рідній хаті!

Роман Багряного, як відомо, часом трактують, надто щодо реальних персонажів, як правдиві спогади (скажімо, дочка письменника-«пужанина» Миколи Дукина рядки про свого батька коментує як цілком достовірні). Але хоч як реальність, хоч як художню вигадку або легенду харківської в'язниці цей двовірш можна

Олександр Довженко.
Портрет Олексі Слісаренка (1925)

прочитати як своєрідний підсумок внутрішнього зламу українського авангарду (від авангарду тут zostалися хіба що рештки екстравагантної афористичності). І як пролог до деяких ризиків шістдесятництва.

Дуже активне загравання з «драконом» і піонерські покаюння демон-

Г. Дубинський. Михайль Семенко.
Шарж із альбому «Наш літературний Парнас»
(1930)

стрували й згадуваний Валер'ян Поліщук, й Іван Микитенко. Окремо можна згадати Івана Дніпровського, який нібито зізнався своєму приятелю Миколі Кулішеві, що приставлений до нього сексотом, Слісаренка в ролі громадського обвинувача на процесі СВУ або Григорія Епіка, який на слідствах був найкращою зброєю обвинувачення.

Парадоксально, що надто вірні владі письменники зовсім не так часто, як можна було би сподіватися, вживали. Ба й втрачали чудові нагоди порятунку: скажімо, Іван Микитенко влітку 1937 року їздив до Іспанії та Франції як делегат II Міжнародного антифашистського конгресу письменників, але повернувся в Україну, де на нього чекала загадкова смерть. Сподівався, що влада оцінить таку відданість? Взагалі, письменницькі закордонні відрядження, що доволі часто траплялись у 1920–1930-х, чомусь зовсім не породили потужної хвилі «неповернень». Можливо, давався взнаки глухий кут водночас народницьких, соціалістичних і націоналістичних політично-класових переконань багатьох авторів, що не давали їм «там» почуватись у безпеці. Щось важив і брак уваги до української культури та доволакультурних явищ із-за кордону.

Окрім власної загіпнотизованості й архетипної зневаги переможців до використаних колаборантів, письменники, що обрали активну дружбу з владою, опинились у ще одній небезпеці. Вони ризикували бути втягнутими в смертельну боротьбу між внутрішніми угрупованнями більшовиків. Отож із відстані часу ця стратегія видається геть не виправданою не лише з морального погляду, а й із суто прагматично-інструментального.

Хочеш жити – вмій крутитись

Зрештою, ще українсько-російський психіатр імперських часів Павло Ковалевський у збірці нарисів «Обдаровані безумством» стверджував: найпевнішим порятунком від царя Івана Грізного було заховатись і стати непомітним. Подібність двох російських деспотій очевидна. Цар Іван зі своїми шаленими непередбачуваними розправами й поділом держави на «земщину» й «опричину» безперечно надихав Сталіна. Тому й пасивно-приспосованська модель поведінки серед письменників «Розстріляного Відродження», природно, набула неабиякої популярності.

Загальна тенденція «не висовуватись і не нариватись» виявлялася в дуже різних варіаціях. Скажімо, сьогодні маловідома, але талановита й оригінальна поетка Раїса Троянкер у тяжкі роки виявила дива чи то інтуїції, чи поінформованості, а можливо, просто рішучості. Авторка чутливих метафоричних любовних віршів, що їх критика чомусь трактувала як порнографічні, «формалістичних гідр» на кшталт:

В тебе цингою вагітні ясна.
Ти кров'ю фарбуєш,
як вивіску, хустку
...
Ну, а вам необхідно жити
О -
Ранг -
утанги -

та рядка «на столі Бухарін спочива», учасниця Поліщуківського «Авангарду»², вона мала всі шанси поповнити список жертв і своїм іменем. Але 1931 року виїхала з Харкова до Росії та одружилась із пролетарським письменником, колишнім чекістом Іллею Садофьевим. У Ленінграді вона до 1935 року живе у письменницькому будинку і, за словами внучки, спостерігає, як зникають люди зі своїх квартир. Та раптом розлучається з чоловіком і їде до Мурманська. «Вислизання» з небезпечних місць і з-під найбільших хвиль репресій очевидне. У Мурманську й раніше політкоректна Троянкер (якщо не враховувати як виняток казусу з Бухарінім, котрого працівники бібліотеки Вернадського потім зафарбовували чорнилом) повністю переходить на російську мову та дрейфує в бік соцреалізму. Там вона померла своєю смертю, не доживши до «боротьби з космополітами».

Загальновідомий шлях фізичного порятунку Павла Тичини. Бути непомітним тут, звісно, не випадало, проте його служіння не було аж таким яскравим, послідовним і шкідливим для оточення, як у лівих митців. Комічну й сумну ілюстрацію знаходимо в Івана Сенченка. Він розповідає про приїзд до України в 1947 році Лазаря Кагановича. Новий перший секретар КП(б)У зібрав письменників і «наново знайомився».

Почав пригадувати: «А, каже, – пам'ятаю таких і таких мерзотників, таких і таких...». Настрій чорний,

гнітючий, безвихідь, люди в паніці, в безвиході задихаються. І тоді в рядках письменників щось замитіло, хтось спробував підвестися, махнув рукою. І почувся голос Тичини Павла Григоровича. Він залепетав. Точно переказати цього лепетання не можна, а от розшифрувати його можна так: «Не всі ж такі злочинці. Були й інші, як, наприклад, я. Це ж я тоді написав "Партія веде"». Сатрап глянув в бік сміливця, пізнав, певне, і – милостиво усміхнувся...

А ось Володимирові Свідзінському до порятунку не вистачило зовсім трохи. Його стратегія передбачала не-участь у літературних дискусіях і сварках та мінімальну публічну активність (а на нечисленні публікації його часто «підбивали» інші письменники). Самозаглиблений і зовсім не суспільно актуальний поет, критикований за «відрив від життя», здається, тільки двічі пішов на віршований компроміс – у

Олександр Довженко.
Павло Тичина, «сонячний кларнетист»
(1923)

текстах «Жовтень» і «Нищитель рабства, темряви гонитель...»:

...О, Сталін наш! Як твій Кавказ
могучий,
Здіймаючись, над світом ти стоїш;
Спокійно чорні розтинаєш тучі,
Джерела думки творчої живиш...

Натомість він мусив часто займатися кон'юнктурними перекладами. Свідзінського заарештували вже перед самим приходом німців і спалили живцем разом з іншими в'язнями в сараї на Харківщині, коли енкаведистам стало ясно, що вони можуть не встигнути евакуювати всіх «ворогів народу». Натомість зумів дочекатися війни Аркадій Любченко, що вже мав за спиною арешти і каяття.

² Деякі її твори можна прочитати в альманахах «Авангарду» (Авангард (1928–1929) – Київ: Критика, 2006 – dvd) та «Коментарі» за 2004 рік (Раїса Троянкер, «Із двох збірок», Коментар, 2004, №3 (5), с. 14). Дві українські збірки поезій – «Повінь» і «Горизонт» – трапляються в найбільших бібліотеках.

«Вітчизна Сталіна, вітчизна серць сталінних» (Микола Бажан), «Рідний батьку, Сталін дорогий» (Максим Рильський), «Слава матері вітчизні, Слава Сталіну навек» (Володимир Сосюра) – усі ці тексти майже нічим один від одного не відрізняються, вони, безперечно, були написані автоматично, і їх аж ніяк не можна вважати за зраду. Вони лише засвідчили деградацію більшості письменників, що обрали, здається, найприроднішу і найкомпроміснішу лінію поведінки при зустрічі з радянською державою. Ця поведінка зовсім не гарантувала ні фізичного, ні, особливо, творчого порятунку, та, однак, як бачимо пост-фактум, вона явно виграє в попередньої моделі. Її головними концептуальними перевагами були відсутність радикалізму та можливе збереження певного ступеня внутрішньої свободи.

Ті, що пробігли над прірвою

Що ж до письменників, які наважилися грати на випередження з енкаведешними й іншими «хуліганями», їх було, звичайно, небагато. І, здається, найдивовижнішою історією міг похвалитися Тодось Осьмачка. У його випадку надто багато відомостей спираються винятково на спогади, часто на спогади самого Осьмачки, але, за відсутності інших даних, усе ж можна відтворити більш-менш вірогідний перебіг подій. Обравши чи не за центральний мотив своєї прози втечу, письменник залишився вірним йому і в житті. За численними спогадами, значну частину 1920–1930-х років Тодось Осьмачка присвятив постійним переїздам – то зі страху бути заарештованим, то в спробах утекти за кордон. Декілька разів його ловили й садили до психіатричної лікарні. Нарешті Осьмачка не витримав і написав... до Спілки письменників листа з проханням «випустити» його до Канади або Галичини, бо в Радянській Україні, мовляв, творчої свободи йому немає. Він узагалі, як виглядає, практично не приховував антирадянських поглядів. Про вже заарештованого Осьмачку свідки розповідали, що він міг у Києві посеред білого дня просто на вулиці заявити знайомій людині: «Ти ще читаєш їхні газети?! І прислуговуєш їм? А я от уже три роки не читаю їхніх газет і не працюю на них...». Як на умови УСРР, Тодось Осьмачка поведився неймовірно нахабно і самовпевнено. Чи був це справді не надто адекватний психічний стан, а чи тонка гра, та радянські органи мусили би тут визнати, що халатно не знищили справжнього і здібного ворога. Замість, наприклад, засадничо нешкідливого Олекси Влизька.

Осьмачка стверджував, що під час арешту поведився приблизно так, як і його герой із «Ротонди душогубців». Зі слів Петра Одарченка, письменник розповів, ніби в кабінеті слідчого він заговорив перший, почав антисемітські нападки на портрети Маркса та Леніна, запитував слідчого, чи «ірже він до своєї жінки» та й далі «плів усяку

нісенітницю». Так чи так, а тюремна медицина визнала Осьмачку психічно хворим, і це його врятувало. Порятунком був і фізичний, і творчий: під час війни Тодось Осьмачка успішно емігрував

Святослав Гординський.
Тодось Осьмачка. Шарж із книжки пародій
Теодора Курпіти
«Карикатури з літератури» (1947)

на Захід і вільно писав, що і як хотів, хоча втекти від манії переслідування, здається, вже не міг. До самої смерти він чекав на замах із боку радянських агентів. І не випадково став автором афоризму «Тільки той, хто у мистецтві має і розум, і почуття, – держить у собі світло дня, і ним тоді цікавляться і полісмени всього світу».

Менш екстравагантною, але не менш карколомною біографією відзначився Іван Багряний. Початок літературної діяльності, негаразди з цензурою, звинувачення, символом яких є стаття з характерною назвою «Куркульським шляхом», і арешт у 1932 році були речами доволі стандартними. А ось утеча із заслання назад до України не коли-небудь, а 1936 року (за деякими даними, навіть «брендового» тридцять сьомого) вже була серйозним викликом. Нагадаю, що навіть не обтяжені вироком люди тоді якщо й тікали, то радше з України, і то якнайдалі, у Північну Росію, як Троянкер, до Казахстану, як Антоненко-Давидович.

І знову система не спрацьовує. Дає збій там, де не має права на помилку, і народжує одного з найзатятіших ворогів СРСР, видатного письменника і публіциста. Чи то в процесі перелаштування репресивного апарату з «ежовщини» на нового керманіча, Лаврентія Берію, стало можливим звільнення Багряного, чи причина була якась інша, але Іван Багряний опинився у рідній Охтирці. Слідство «не добыло» нових доказів контрреволюційної діяльності підозрюваного. Йому залишилося тихо дочекатися війни. Попереду були десятиліття політики, літератури й публіцистики.

³ Чого варта сама лише присутність там Тодося Осьмачки! Родичі Олександра Зубченка, одного з авторів спогадів про Григорія Косинку, також розповідають про існування в 1920-х роках у суміжних колах студентської підпільної організації.

Суперечлива стратегія Миколи Хвильового з чергуванням проявів незалежності, каяття і статтей-доносів теж закінчилася, як знаємо, сміливим, хоч, може, й розпачливим кроком. Із певними застереженнями, «бійцівські» риси можна додати і в шляху Бориса Антоненка-Давидовича. Він, як свідчать різні спогади, не визнав своєї вини й не занастив знайомих та друзів, зумів вижити в таборах і продовжити потім цілком незалежну (хоч і позбавлену відвертого радикалізму) творчість.

Цей шлях обрали зовсім небагато письменників українського «Розстріляного Відродження». Але як несподівано часто вони виборювали те, що заведено звати гепі-ендом! На питання, чому могли випустити таких людей, як Осьмачка й Багряний, гадаю, немає однозначної відповіді, як немає однозначної відповіді й на питання про сутність і функцію всього сталінського терору. Хто знає, може, метафора «хуліганів та інтелігента» не просто метафора,

Святослав Гординський. Іван Багряний.
Шарж із книжки пародій Теодора Курпіти
«Карикатури з літератури» (1947)

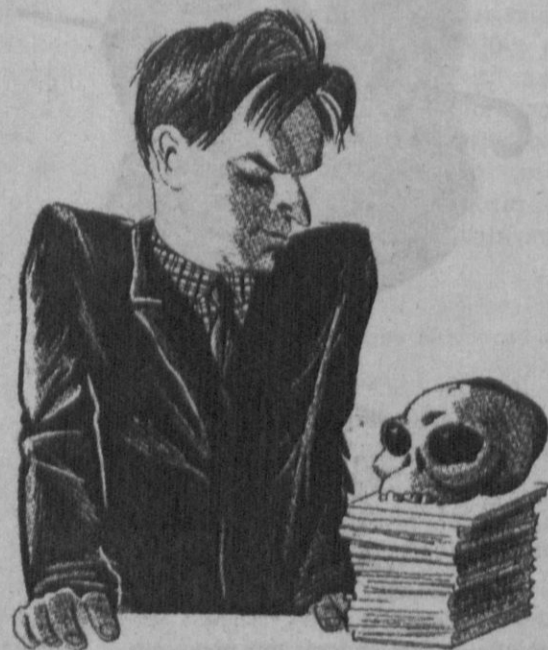
і з «безпредельщиками» справді не завжди знали, як поведеться? Або розпорошення уваги на паралізованих страхом «кроликів» не дозволяло як слід учепитись у справжнього ворога?

Не можу втриматися й не повторити ще раз: усе літературне життя 1920–1930-х років аж ніяк не вписується в цю простеньку схему, що вихоплює декілька характерних і знакових рис. Що, наприклад, можна в такому контексті сказати про Віктора Петрова? Відомості про нього надто суперечливі, аби говорити про якусь лінію поведінки, не внутрішню, про яку цікаво й переконливо пише Віра Агеєва, а зовнішню, фактичну. Не зовсім усе ясно і з Григорієм Косинкою. Нібито цілком лояльний чоловік, автор правильних радянських статей, він, однак, писав дуже неоднозначні оповідання, а коло його знайомств³ засвідчує можливість причетності до антирадянських середовищ.

Приступний сьогодні дискурс про «Розстріляне Відродження» зазвичай зосереджується у двох морально-етичних полюсах. Це або просто засудження тих, хто не витримав, зрадив, зламався, або їх виправдання на підставі нелюдських умов життя. Чомусь досі чітко й однозначно не сказано про те, що активна ентузіастична колаборація письменника з владою виявилася не просто трагічно аморальною, а й божевільно неефективною саме як стратегія. А раптом усвідомлення цього вбереже когось у подальших невідомих нам суспільних пертурбаціях України та світу? Послідовно не висловлено й тези про те, що шлях несподівано активного опору був не просто безумною звитягою суперменів комерційного кіна, а подекуди найраціональнішим способом порятунку. «Розстріляне Відродження» чекає у своїй винищувальній фазі й на усвідомлення себе як самодостатнього не тільки трагічного, але й цікавого та пізнавального, яскравого в своїй діалектичній густоті й монументальності явища, котре може бути не тільки сумним обеліском, але й багатством культури.

Зрештою, ще 1999 року Григорій Грабович обґрунтував у статті «Кобзар. Каменяр. Дочка Прометей» («Критика», ч. 12) необхідність переосмислити традиційну негнучку та риторично вихолощену парадигму «Розстріляного Відродження», але його заклик ще й досі чекає на відповідь.

Насамкінець придивімося ще раз до цих дуже приблизних стратегій поведінки українських письменників 1920–1930-х років. Чи помічає шановний читач взаємозв'язок між означеною поведінкою та рівнем доступності й ушанування авторів сьогодні,

Г.Дубинський. Михайль Семенко.
Шарж із альбому «Наш літературний Парнас» (1930)

якщо вже у країні, яка вважає себе вільною? Я мрію побачити день, коли такого зв'язку не буде зовсім. □